

Nigar Məmməd qızı Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRANSIZ ALINMALARIN FONETİK VƏ ORFOQRAFİK ASSİMİLYASIYASI

Açar sözlər: *assimilyasiya, alınma söz, fonetika, orfoqrafiya, leksika.*

Key words: *assimilation, borrowing, phonetics, orthography, lexis.*

Ключевые слова: *ассимиляция, заимствование, фонетика, орфография, лексика.*

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, yalnız öz milli sözlərindən ibarət leksikaya malik olsun. Dünya xalqları arasında ictimai, siyasi, iqtisadi, elmi və s. əlaqələrin inkişafı onların mənsub olduğu dillərin də lüğət tərkibinə yeni sözlərin daxil olmasına səbəb olur. Bu əlaqələr nəticəsində bir dildən digər dilə yeni sözlər keçir və bu proses fasiləsiz olaraq davam edir. P.L. Çernıxın fikrinə görə “Çox çətin təsəvvür etmək olar ki, bir dil, hətta özünün ən qədim vəziyyətində belə, başqa dilin heç bir təsirinə məruz qalmamış olsun” [7, s.139].

Bir dildən digər dilə keçən sözlər, bir qayda olaraq, dilçilikdə əcnəbi və ya alınma sözlər adlandırılır. Alınma söz dedikdə nəyi başa düşürük? Alınma söz dedikdə, dildə başqa dil ünsürlərinin fonetik, leksik, qrammatik, sintaktik və morfoloji sahələrdə özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcmusu başa düşülür.

L.A. Bulaxovski alınma sözləri belə şərh edirdi: “Dillərin lüğətinin zənginləşməsində üçüncü mühüm amil başqa xalqlardan məfhumla birlikdə alınan sözlərdən ibarətdir. Bu zənginləşdirmə xalqlar arasında əlaqə əsasında olur. Bu əlaqə isə ancaq ticarət, mədəni, siyasi münasibətlər nəticəsində, iki dilin uzun sürən və güclü əlaqəsi nəticəsində olur” [6, s.90].

Ə. Dəmirçizadə alınma sözləri şərti və nisbi adlandırır. O, alınma sözlərin mahiyyətini belə izah edir: “Alınma söz anlayışı həm mürəkkəb, həm də şərti anlayışdır. Alınma söz dedikdə, əsasən, başqa dillərdən alındığı məlum olan və mənşə mənsubiyyətinə görə xüsusiyyət təşkil edən sözlər nəzərdə tutulur. Bu növ sözləri əcnəbi sözlər adlandırırıq ki, bu termin anlayışı alınma sözlər anlayışına daxil olmaqla bərabər, daha çox üslubiyyatda barbarizm termininə yaxın mənada işlədilən termin kimi anlaşılsın.” [3, s.44].

Bir dildən başqa dilə keçən sözlər həmin dillərdə çox və ya az kəmiyyətdə olur. Alınma sözlər digər dillərə keçərkən bu dillərə mənfi və ya müsbət təsir göstərə bilər. Əgər bu sözlər həmin dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirsə, deməli, müsbət təsirə malikdir, əksinə əgər ehtiyac nəticəsində deyil, zorla qəbul etdirilsə və milli sözləri sıxışdıraraq onların əvəzinə işlədilsə, bu mənfi təsir deməkdir. Bunun nəticəsində də dil yavaş-yavaş öz keyfiyyətini itirir və korlanır. Alınma sözlərin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları qəbul edərkən onlara ehtiyac olub olmamasına diqqət yetirmək lazımdır.

Azərbaycan dili leksik tərkibinin mühüm bir hissəsini də rus dili və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən sözlər təşkil edir.

Dilimizə keçən avropa mənşəli sözlərin tarixi, əsasən, XIX əsrin birinci yarısından başlamışdır. Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması nəticəsində rus və Azərbaycan milləti arasında siyasi, ictimai, mədəni əlaqələr inkişaf etmiş və bunun nəticəsində Rus dilində işlənən alınma sözlər bu dil vasitəsilə Azərbaycan dilinə də keçməyə başlamışdır.

Böyük mütəfəkkir M.F. Axundov rus dili vasitəsilə başqa dillərdən olan bir çox söz və terminləri öz əsərlərində istifadə etmiş və bunun labüd olduğunu qeyd etmişdir: “Biz hal-hazırda müxtəlif elmləri öyrənmək üçün məqsədə çatmaq işində bizə kömək edən sayısız-hesabsız kəlmələri və istilahları öyrənməliyik. Biz o sözləri və istilahları ona görə öz dilimizə gətirməliyik ki, onların qarşılığı üç dildən (ərəb, fars və Azərbaycan) heç birində yoxdur”.

M.F. Axundovun komediyalarında, “Kəmalüddövlə məktubları”nda və eləcə də ədəbi-bədii məktublarında başqa dillərdən alınma sözlərə rast gəlinir. Bunların içərisində, əlbəttə ki, fransız dilindən keçmə sözlər də vardır: *aktyor* `acteur`, *ateist* `atéist`, *drama* `drame`, *jurnal* `journal`, *imperatriçə* `impératrice`, *kritika* `critique`, *kompaniya* `compagnie`, *korrespondent* `correspondant`, *konsul* `consul`, *konstitusiya* `constitution`, *komediya* `comédie`, *general* `général`, *liberal* `libéral`, *maşın* `machine`, *medal* `médaille`, *parlament* `parlement`, *partisan* `partisan`, *partər* `parterre`, *proqress* `progrès`, *president* `président`, *patriote* `patriote`, *pasport* `passeport`, *revolyusiya* `revolution`, *teatr* `théâtre`, *fanatizm* `fanatisme`, *filosof* `philosophe`, *elektrik* `électricité` [1, s.88].

Dillərin alınmalar hesabına zənginləşməsindən danışarkən unu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya başqa bir dildən alınan sözlər keçdiyi dildə çox zaman öz formalarını eyni ilə saxlamır. Başqa dillərdən keçən sözlər

keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman bu sözlərin alınma söz olduğunu müəyyən etmək mümkün olmur.

Dillər öz quruluşlarına görə tamamilə fərqli olduqlarına və özünəməxsus fonetik xüsusiyyətlərə malik olduqlarına görə, alınma sözlər digər dillərə keçərkən, eyni zamanda, həmin dillərin fonetik qanunauyğunluqlarına tabe olaraq dəyişikliyə uğrayır.

Fonetik qanunların müəyyən bir hissəsi (assimilyasiya, eliziya) bütün əsrlərdə dillərin bir hissəsinə və ya bütövlükdə dilə aid ola bilər ki, bu da səslərin dilin fizioloji təbiətindən irəli gəlir.

A.C. Çibakova fonetik dəyişmələr haqqında yazır: “Bütün dillərdə təsadüf edilən dəyişmə hadisəsi başqa dillərdən alınmış sözlərdə olan dilə xas olmayan fonemlər olduğu zaman özünü göstərir [8, s.167]. Azərbaycan dilində olan bəzi samit və saitlər digər dillərdə olmadığı kimi, dilimizə xas olan ahəng qanunu da bu dillərdə yoxdur. Buna görə də bu dillərdən keçən sözlər çox zaman dilimizdə əslinə uyğun şəkildə işlənmə bilmir [4, s. 142-144]. Məsələn, fransız dilində olan *constitution* sözü Azərbaycan dilində ‘konstitusiya’, *électrification* ‘elektrikləşmə’ kimi tələffüz edilir və yazılır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində doqquz sait səs (a, o, u, ı,ə,ö, e,ü,i) olduğu halda fransız dilində altı saf sait (a, e, i, o, u, y), dörd burun sait səsi ([ã], [ẽ], [õ], [œ]) vardır. Deməli, Azərbaycan dilində olan ı və ə saitləri fransız dilində, fransız dilində olan burun səsləri isə Azərbaycan dilində yoxdur. Buna görə də fransız dilindən Azərbaycan dilinə keçən alınmaların tələffüzündə mütləq dəyişikliklər olacaqdır. Məsələn: *abonné* ‘abunəçi’, *budget* ‘büdcə’, *dégazification* ‘qazlaşdırma’.

Bəzən dilimizin lüğət tərkibində özünə möhkəm bir yer qazanmış olan avropa dillərinə məxsus olan sözlər dilimizə rus dili vasitəsilə gəldiyi üçün, əsasən, o dildə işləndiyi kimi qəbul edilmişdir. Bunlara latın sözləri olan *akademiya*, *aspirantura*, *senat*, *qlobus*, *qradus*, *respublika*, *auditoriya*, *dekan*, *rektor*, *direktor*, *senzura* və s., yunan sözləri *omonim*, *sinonim*, *anyonim*, *qrammatika*, *astronomiya* və s., ingilis sözləri *vağzal*, *rels*, *tramvay*, *klub*, *bifşteks* və s., italyan sözləri *ariya*, *opera*, *libretto*, *karnaval*, *banda*, *balkon* və s., holland sözləri *matros*, *kompas*, *reyd* və s. göstərmək olar.

Fransız dilindən rus dili vasitəsilə dilimizə keçən bir qisim söz də rus dilində işləndiyi kimi qəbul edilmişdir. Bunlara misal olaraq *abajur* ‘abatjour’, *adres* ‘adresse’, *avanqard* ‘avantgard’, *artist* ‘artiste’, *balans* ‘balance’, *banderol* ‘banderole’, *balet* ‘balet’, *beton* ‘beton’, *büro* ‘bureau’, *brilyant* ‘brilliant’, *vineqred* ‘vinaigrette’, *loja* ‘loge’, *janr* ‘genre’, *hektar* ‘hectare’, *roman* ‘roman’ və s. göstərmək olar [2, s.60-62].

Alınma sözlər digər dillərə keçərkən fonetik dəyişikliklərlə yanaşı orfoqrafik assimilyasiya hadisəsi də baş verir. 20-ci ildə Azərbaycan dilinə keçən alınma sözlərin orfoqrafiyası haqqında gedən mübahisələri köklü həll etmək üçün iki yol müəyyən edilir:

- mənbə dildəki formasında yazmaq;
- xalq tələffüz formasında (əsasən, ahəng qanununa tabe edərək) yazmaq.

20-ci illərdə alınma sözlərin orfoqrafiyasının belə aktual şəkil alması, ardıcıl olaraq mübahisə doğurması ondan irəli gəlirdi ki:

- birincisi, tarixən ədəbi dildə mövcud olan ərəb, eləcə də fars sözlərinin orfoqrafiyasının qeyri-demokratikliyi latın əlifbasına keçid dövründə daha aydın görünürdü;
- ikincisi, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avropa-rus mənşəli alınmaların ədəbi dildəki həcmi artırdı (bu cür alınmalar 20-ci illərdə daha da güclənmişdi);
- üçüncüsü, milli dilin çiçəklənməsi müxtəlif mənşəli alınma sözlərin milli orfoqrafiyaya tabe edilməsini, adaptasiyasını tələb edirdi.

Uzun illər Azərbaycan dilinə keçən alınma sözlərin orfoqrafiyası ətrafında gedən muzakirələrdən sonra, nəhayət ki, 24 fevral 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yeni orfoqrafiya qaydalarını təsdiq edir. Bununla belə, 1955-ci ildə yeni layihə təqdim olunur, həmin layihə 1958-ci ildə təsdiq edilir [5, s.42-49]. Lakin Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası ətrafında gedən mübahisələr nəticəsində uzun illər yeni-yeni layihələr qəbul edilir və tez-tez dəyişikliyə uğrayır. Son layihə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 5 avqust tarixli 108 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilib.

- O saitli alınma sözlər a və ya o ilə deyilməsindən asılı olmayaraq, o ilə yazılır: *avtomat*, *biologiya*, *velosiped*, *ensiklopediya*, *kollektiv*, *kombinat*, *laborant*, *obyekt*, *poeziya*, *poema*, *poçtalyon*, *problem*, *professor*, *solist*, *motor*, *polkovnik*.

- Ü saitli alınma sözlər ü ilə də yazılır: *alüminium*, *bülleten*, *büro*, *jüri*.

- Əsli h samitli alınma sözlər h ilə yazılır: *Heyne*, *hektar*, *Hegel*, *hegemon*, *hidrogen*, *himn*, *hospital*, *hotel*.

- Əsli c samitli alınma sözlər c ilə də yazılır: *Cek London*, *cemper*, *Siciliya*.

- Əsli q samitli alınma sözlər incə saitli hecalarda g ilə yazılır: *biologiya*, *dialektologiya*, *genezis*, *general*, *geologiya*, *gigiyena*, *gimnastika*, *gitara* və s. [9].

Fransız dilindən də Azərbaycan dilinə keçən alınma sözlər dilimizin orfoqrafiya qanunlarına uyğun olaraq assimilya edilir. Məsələn, *hectare* `hektar`, *guitare* `gitarə`, *aluminium* `alüminium` və s.

Bütün yuxarıda sadalananlar nəzərə alınmaqla demək olar ki, hər bir alınma söz qəbul edən dil onun ehtiyaclarını təmin edən, yalnız cəmiyyətin müəyyən bir inkişafı dövründə istifadə edilməsi zəruri olan əcnəbi leksik vahidləri seçir və öz fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq istifadə edir. Nə qədər ki, elm və texnologiya inkişaf edəcək, bir o qədər də dillər alınma sözlər vasitəsilə öz lüğət tərkibini zənginləşdirəcək.

Ədəbiyyat:

1. Axundov. M.F. Əsərləri, III cild, Seçilmiş məktublar, Bakı, 1938, s.88.
2. Cəfərov C. Müasir Azərbaycan dili, Maarif, Bakı, 1982, s. 60-62.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, 1959, s. 44.
4. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları, Maarif, Bakı, 1971, s. 142-144.
5. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı, Seçilmiş əsərləri, II cild, Elm və təhsil, Bakı, 2013, s.42-49.
6. Булаховский П.А. Введение в языкознание, Moskva, 1953, стр.90.
7. Черных П.Л. Об основном словарном фонде языка, Вопросы языкознания, Moskva, 1952, стр.139.
8. Чибаква А.С. Введение в языкознание, Moskva, 1952, стр.167.
9. <https://azerdict.com/az/orfoqrafiya/orfoqrafiya-qaydalari>.

Phonetic and orthographic assimilation of French borrowings (Gallicisms) in the Azerbaijani language

Summary

The article "Phonetic and orthographic assimilation of French borrowings (Gallicisms) in the Azerbaijani language" states that before passing to use in the Azerbaijani language, borrowed words are assimilated in accordance with the laws of the phonetic system of the Azerbaijani language. The article also states that, due to the discrepancy between the orthographic systems of the French and the Azerbaijani languages, transferring of borrowed words to the Azerbaijani language goes through orthographic changes.

The article mainly used local and foreign authors.

Фонетическая и орфографическая ассимиляция французских заимствований (галлицизмы) в азербайджанском языке

Резюме

В статье «Фонетическая и орфографическая ассимиляция французских заимствований (галлицизмы) в Азербайджанском языке» говорится о том, что прежде чем перейти для использования в Азербайджанском языке заимствованные слова ассимилируются в соответствии с закономерностями фонетической системы Азербайджанского языка. В статье также говорится о том, что из-за несовпадения орфографических систем французского и Азербайджанского языков заимствованные слова при переходе на Азербайджанский язык подвергаются орфографическим изменениям.

В статье в основном использовались местные и зарубежные авторы.

Rəyçi: dos.Ü. İbrahim

Xuraman İbniyəmin qızı Məhərrəmovə